

УДК 343.264(=512.19)«1944»

В. І. Адамовський

ВИСЕЛЕННЯ З КРИМУ ЗА ЕТНІЧНОЮ ОЗНАКОЮ

У статті висвітлюється трагічна доля народів Криму – вірмен, болгар та греків. Досліджується процес виселення національних меншин та перешкоди в поверненні на Батьківщину.

Описується процес зняття звинувачення з депортованих грецьких родин у співробітництві з німецьким окупантам та повернення їх сімей до колишніх осель. Зазначається, що на законодавчому рівні ставилися перепони у питанні повернення греків до Криму та вирішенні їх майнових проблем. Лише з кінця 80-х років та подальшим розпадом СРСР відкрилася можливість для облаштування і розв'язання їх національно культурних проблем. Висвітлюється роль новоутворених в Криму громадських організацій у забезпеченні законних прав депортованих.

Зазначається, що масові депортації торкнулися і кримських вірмен, які почали заселяти Крим з XI – XIII ст. Аргументами щодо необхідності їх депортації була діяльність організованого німцями Вірменського комітету та «вірменської релігійної общини», які активно проводили велику антирадянську, шпигунську та підривну роботу.

Характеризується процес непростого шляху повернення вірмен у рідні краї. Нелегально повертаючись до Криму вони одразу ж опинялися в полі зору спецслужб. Лише демократичні основи кінця 80-х – початку 90-х років поставили проблеми депортованих у правову площину.

Досліджується процес звинувачення у пособництві окупантам і болгарського населення, яке підозрювали у заготівлі хліба та продуктів харчування для німецької армії, вербуванні для роботи у Німеччині.

Ключові слова: виселення, депортація, окупанти, шпигунство, права, повернення на Батьківщину.

Одним з найбільш ганебних і невинуватих злочинів радянської тоталітарної системи стала масова депортація народів Криму в 1944 році. На відміну від превентивних депортацій окремих груп населення, викликаних зовнішньополітичними чинниками, остання була здійснена, нібито за провинку всього кримськотатарського народу в роки Другої світової війни, за колабораціоністську поведінку населення. Таким чином, зазнав непоправних втрат самотутній народ, культура якого відходить далеко у глибину століть.

Загалом життя та культуру народів Причорномор'я описували як вітчизняні так і зарубіжні дослідники. Серед них Т.Г. Гор-

деева висвітлювала матеріальну культуру та господарську діяльність греків, М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь – діяльність підпільних груп у боротьбі з окупантом, побут та діяльність греків на українських теренах та ін.

Метою статті є висвітлення процесу виселення та повернення на місце компактного проживання національних меншин Криму – греків, вірмен, болгар.

Крім кримських татар та німців, в поле зору вищого політично-го керівництва СРСР та УРСР потрапило грецьке, вірменське та болгарське населення Криму. Рішення про їх депортацію було прийняте Державним Комітетом Оборони 2 червня 1944 року [1]. Виселені національні меншини направляли для розселення в сільському господарстві, в підсобних господарствах, промислових підприємствах на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська, Казахстан), Молотовську (нині Пермська), Свердловську, Кемеровську області та в Башкирську АРСР. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. по суті відносив спецпоселенців до категорії виселених довічно.

Було забезпечено прийом по обмінним квитанціями худоби, зерна і сільськогосподарських продуктів господарств виселених з Криму греків. Також, організовано перевезення спецпереселенців спеціально сформованими ешелонами за графіком. Кількість ешелонів, станції навантаження і станції призначення формувалися виключно за заявкою НКВС СРСР. Розрахунки за перевезення здійснювалися по тарифу перевезень ув'язнених. За тими ж тарифами вираховувалося забезпечення спецпереселенців харчуванням. Кожен з ешелонів забезпечувався медичним складом, медикаментами та медико-санітарним обслуговуванням.

При прийнятті зазначеного рішення був повністю проігнорований той факт, що греки, що проживали на території Криму активно виступали проти фашистських окупантів. Своєю звитягою відзначилося партизанське з'єднання під керівництвом грека М.Македонського, який пізніше отримав високе звання Героя Соціалістичної Праці.

Мужність і героїзм в боротьбі з окупантами обійшовся кримським грекам дорогою ціною. Зокрема за підтримку партизанського руху німці вщент спалили село Луки Бахчисарайського району.

В своїй праці М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь наводять чимало інших яскравих прикладів. Йдеться про діяльність підпільної групи, яка діяла в селі Кісек – Аратук (тепер Калинівка) Сімферопольського району, під керівництвом К. Апостоліди, яка налічувала 26 чоловік. Переважна їх більшість була страчена окупаційним режимом.

В боротьбі з фашизмом відзначились К. Талах, І. Тахтаров, Г. Бахчиванджі, Р. Зубалов, К. Хаджиев [2, с.96].

Однак ці реальні факти мало цікавили вище політичне керівництво країни та спецслужби, які протягом липня 1944 р. депортували з території Криму 15040 греків [2, с.96-97].

Питання повернення греків до Криму та питання їх облаштування наштовхувалося на цілий ряд труднощів. Певне розчарування приніс ім Указ Президії Верховної Ради СРСР схвалений в 1956 році, яким було знято правові обмеження греків, які перебували на спецпоселеннях. Але зазначений документ не передбачав розв'язання таких основоположних питань, як надання дозволу повернення до Криму, вирішення майнових проблем. Єдиноможливим каналом проникнення греків до Криму став їх самовільний переїзд без будь-якої підтримки місцевих владних структур.

Лише в кінці 80 – на початку 90-х років відкрилася можливість для облаштування і розв'язання національно культурних проблем греків. В Криму утворилося ряд громадських організацій, які стали опікуватися зазначеним комплексом проблем. Своєрідним авторитетним центром стала кафедра грецької філології, створена в травні 1992 року за поданням Федерації грецьких товариств Криму для підготовки викладачів новогрецької мови, для національних навчальних закладів, є також розв'язання цілого ряду інших завдань. З 1992 по 1997 рік кафедру очолював доктор філологічних наук, доктор А.С. Козлов. В 1997 році посаду завідуючого посідав кандидат філологічних наук, доцент Л.В. Павленко. Крім того, для забезпечення навчального процесу з 1995 року на кафедрі активно використовуються викладачі, відряджені до Криму Міністерством освіти і релігії Республіки Греції [2, с.14]

За короткий період своєї діяльності кафедра зуміла налагодити тісні творчі зв'язки з грецькими університетами Аорін та Патр, з Московським державним університетом ім. М.В. Ломоносова, Московським педагогічним університетом, Маріупольським гуманітарним інститутом, де зосереджені кращі сили в сфері неології [2, с.15].

Від своїх грецьких, російських та українських колег співробітники кафедри щорічно отримують новітні підручники і посібники, дістають підтримку в організації щорічної практики студентів в Греції, стажуванні представників професорсько-викладацького складу.

Досить високий авторитет кафедри дозволив їй за допомогою вчених Київського та Московського університетів підготувати 8 навчальних посібників. Видані масовими тиражами вони належним чином використовуються у вузах України, Росії, зарубіжних країн.

Заслугове на увагу ініціатива кафедри здійснена за підтримки грецького громадського фонду «Олександр С. Онасіс» і Кримського відділення фонду «Відродження», по створенню науково-методичного центру «Бібліотека Таврика». З його відкриттям стало можливим налагодження системи підвищення кваліфікації вчителів грецьких національних шкіл, залучення до вивчення власної історії і культури широкого загалу грецького населення Криму [3].

Поступово з'ясовується питання, пов'язані з депортацією кримських вірменів, які пов'язали свою долю із Кримом. Численні історичні пам'ятки свідчать про наявність в Криму вже в XI – XIII століттях постійного вірменського населення. Особливо багатолюдними стають вірменські поселення в XIV столітті. За час свого перебування в Криму вірмени значною мірою утворили вільну високу національну культуру, яка стала невід'ємною складовою культури всіх народів, що населяли зазначений регіон.

Разом з тим, незважаючи ні на що масові депортації торкнулися і кримських вірмен. 29 травня 1944 року, після завершення операції по депортації кримських татар, нарком внутрішніх справ СРСР А.П. Берія ставив питання перед Й.В. Сталіним про депортацію з території Криму вірменів. Свою позицію він аргументував таким чином: «Вірменське населення проживає в більшості районів Криму. Великих населених пунктів з вірменським населенням немає. Організований німцями Вірменський комітет активно співробітничав з німцями і проводив велику антирадянську роботу.

У Сімферополь існувала німецька розвідувальна організація «Дромедор» очолювана колишнім дашнакським генералом Дю, який керував розвідувальною роботою проти Червоної Армії і з цією метою створив кілька вірменських комітетів для шпигунської і підривної роботи в тилу Червоної Армії і для сприяння організації добровільних вірменських легіонів.

Вірменські національні комітети за активної участі, прибулих з Берліна та Стамбула емігрантів, проводили роботу з пропаганди «незалежної Вірменії».

Існували так звані «вірменські релігійні общини», які, крім релігійних і політичних питань, займалися організацією серед вірмен торгівлі і дрібної промисловості. Ці організації надавали німцям допомогу, особливо «шляхом збору коштів» на військові потреби Німеччини.

Вірменськими організаціями був сформований так званий «Вірменський легіон», який утримувався за рахунок коштів вірменських громад» [4, с.140-141].

В конкретній провині ніхто вірменів не звинувачував. Знову зіграв принцип солідарної відповідальності, внаслідок чого з території Криму було виселено 9621 вірмен [5, с.144].

Пізніше зняття з вірменів режиму спецпоселення, як й інших їх земляків, депортованих з Криму, ніякою мірою не поліпшило їх становища. Нелегально повертаючись до Криму вони одразу ж опинялися в полі зору спецслужб та інших правоохоронних органів. Лише прийняття законодавчих і нормативних актів в кінці 80 на початку 90-х років поставило питання кримських вірмен в площину їх практичного вирішення. Причому на перший план стали виходити позитивні моменти. Так якщо за переписом 1989 року в Криму проживало 2794 особи вірменської національності, то вже на 1994 рік за даними ЦСУ Криму вірменське населення зросло до 4784 чоловік, яке здебільшого проживало в містах, а також в селах Піонерське і Біле, Сімферопольського

району. Характерно, що вірменський населений пункт, що споруджується в районі с. Біле отримає назву Айкаван (Вірменське).

Особливий напад, за розробленими прогнозами повинен припасти на перше п'ятиріччя 2000 року, коли буде дана згода на подані депортованими заявки держав СНД.

Попри всі складнощі і негаразди, урядами України, Автономної республіки Крим докладаються всі зусилля для забезпечення національно-культурних і духовних потреб вірменського народу. В квітні 1989 року в Сімферополі було створено Кримськовірменське товариство культури «Луйс», згодом стали організовуватись общини в інших населених пунктах Криму. В Севастополі, Ялті, Старому Криму, Феодосії відкрився і діють недільні школи, де вивчаються культура і мова вірменського народу. На Кримському телебаченні і радіо виходять вірменські програми, видається газета «Голуб Масиса». В Ялті, Феодосії, Євпаторії діють вірменські церкви, реставрується монастир Сурб-Хоч.

В умовах Кримської Автономії здійснюються також процеси щодо забезпечення прав і свобод, національно-культурних потреб болгарського населення депортованого з Криму в 1944 році. Його, як і греків та вірменів стосувалися вимоги постанови № 5984 сс. Державного Комітету Оборони від 2 червня 1944 року. У ній вказувалося: 1. Зобов'язати НКВС СРСР додатково до виселення за постановою ДКО № 5859 с.с. від 11 травня 1944 року кримських татар виселити з території Кримської АРСР 37 тисяч чол. німецьких посібників з числа болгар, греків та вірменів.

2. Виселених з Криму болгар, греків і вірменів направити для розселення в сільському господарстві, підсобних господарств і на промислових підприємствах наступних областей і республік: Гур'ївська обл. Казахської РСР – 7 тисяч чол., Свердловська обл. – 10 тисяч чол., Молотовська обл. – 10 тисяч чол., Кемеровська обл. – 6 тисяч чол., Башкірська АРСР – 4 тисяч чол.» [1, с.142].

15 червня 1944 року нарком внутрішніх справ СРСР Л.П. Берія доповідав Й.В. Сталіну, що загалом з Криму виселено 12422 болгар [5].

Дещо раніше, 29 травня 1944 року, нарком внутрішніх справ Л.П. Берія так аргументував прийняте рішення: «Болгарське населення проживає більшою частиною в населених пунктах району між Севастополем і Феодосією, а також в районі Джанкою. Наявні 10 сільрад з населенням в кожному від 80 до 100 жителів – болгар.

В період німецької окупації значна частина болгарського населення активно брала участь у здійснюваних німцями заходах по заготівлі хліба та продуктів харчування для німецької армії, сприяла німецькій військовій владі у виявленні та затриманні військовослужбовців Червоної Армії та радянських партизанів, отримувала «охоронні свідоцтва» від німецького командування.

Німці організовували поліцейські загони з болгар, а також проводились серед болгарського населення вербування для направлення на роботу в Німеччину [4, с.141].

В умовах сьогодення, в Україні поступово відроджується діяльність національно-культурних товариств, у міру можливості вирішуються питання матеріально-технічного забезпечення, облаштування болгар на території Кримського півострова, інших регіонах Української держави.

Як свідчать документальні матеріали, депортації підлягали представники інших національних груп, зокрема турки. 14 вересня 1945 року нарком внутрішніх справ СРСР А. Берія надав інформацію голові РНК СРСР Й.В. Сталіну та наркому закордонних справ СРСР В.М. Молотову такого змісту: «Від Серова отримані деякі документи Міністерства закордонних справ Німеччини, вилучені оперативною групою НКВС в Берліні.

При цьому надаю переклад вартих уваги документів про переговори між відповідальними працівниками німецького Міністерства закордонних справ Понтюрського руху Турції Нурі Пашою. З документів видно, що Нурі Паша їздив до Берліну для обговорення питань про домагання Туреччини на райони Криму, Кавказу, Середньої Азії та інші райони Радянського Союзу, а також на території Ірану, Іраку та Сирії» [6].

Прийнятий документ носив швидше політичний характер, оскільки масова депортація турків була здійснена вже влітку 1944 року згідно з постановою ДКО СРСР № 61 000 від 24 червня 1944 року. В цей же час була проведена операція з депортації проживаючих в Криму іранців [7].

Причому були депортовані іноземні громадяни, що суперечило міжнародному праву. Про це свідчить доповідна наркома внутрішніх справ СРСР А.П. Берії на ім'я голови ДКО Й.В. Сталіна, написана в червні 1944 року. В ній констатувалося: «У Криму виявлено до 310 сімей місцевих жителів турецького, грецького та іранського підданства, що мають на руках прострочені національні турецькі, грецькі та іранські паспорти. НКВС СРСР вважає небажаним їх перебування в Криму і просить дозволу виселити їх та направити для проживання на час війни в один з районів Узбецької РСР» [7].

В 1944 – 1945 роках з території Криму були депортовані італійці, румуни, голландці, представники інших народів, які населяли територію півострова.

Таким чином, визволення Криму від нацистських окупантів і відновлення радянської влади стало серйозним випробуванням для місцевих мешканців. Ігноруючи внесок представників татарського, грецького, вірменського та інших народів у переможний ході Червоної армії, радянське керівництво, звинувативши їх у колабораціонізмі, використовуючи принцип етнічної ознаки, вдалося до примусового виселення в східні регіони, суворо караючи тих, хто втік з місць обов'язкового постійного поселення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Постановление № 5984 сс Государственного Комитета Обороны, 2 июня 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «Их надо депор-*

- тировать»: *Документы, факты, комментарии / вступ. ст., сост., послесл. Н. Бугай.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 142-143.
2. Дмитрієнко М. Греки на українських теренах: нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / авт. колектив: М.Ф. Дмитрієнко (керівник), В.М. Литвин, В.В. Томазов, Л.В. Яковлева, О.В. Ясь; вступ. ст. акад. В. Смоля. Київ: Либідь, 2000. 488 с.
  3. Гордеева Т.Г. Некоторые аспекты материальной культуры и хозяйственной деятельности греков в Крыму // *Культура народов Причерноморья.* 1997. Вып. 1. – С. 165.
  4. И.В. Сталину, 29 мая 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 140-142.
  5. В Государственный Комитет Обораны И.В. Сталину // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 199. С. 144.
  6. В Совет Народных Комиссаров СССР И.В. Сталину в Народный комиссариат иностранных дел СССР В.М. Молотову, 14 сентября 1945 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 1992. С. 149.
  7. В Государственный Комитет Обораны И.В. Сталину, 5 июня 1944 г. // *Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии.* Москва: Дружба народов, 199. С. 144.

В. И. Адамовский

Выселения из Крыма по этническому признаку

В статье освещается трагическая судьба народов Крыма – армян, болгар и греков. Исследуется процесс выселения национальных меньшинств и препятствия в возвращении на Родину.

Описывается процесс снятия обвинения с депортированных греческих семей в сотрудничестве с немецким оккупантам и возвращения их семей в бывших домов. Отмечается, что на законодательном уровне относились презрады в вопросе возвращения греков в Крым и решении их имущественных проблем. Только с конца 80-х годов и последующим распадом СССР открылась возможность для обустройства и решения их национально-культурных проблем. Освещается роль вновь в Крыму общественных организаций в обеспечении законных прав депортированных.

Отмечается, что массовые депортации коснулись и крымских армян, которые начали заселять Крым XI – XIII вв. Аргументами о необходимости их депортации была деятельность организованной немцами Армянского комитета и “армянской религиозной общины”, активно проводили большую антисоветскую, шпионскую и подрывную работу.

Характеризуется процесс непростого пути возвращения армян в родные края. Нелегально возвращаясь в Крым они сразу же оказывались в поле зрения спецслужб. Только демократические основы конца 80-х – начале 90-х годов поставили проблемы депортированных в правовую плоскость.

Исследуется процесс обвинения в пособничестве оккупантам и болгарского населения, подозревали в заготовке хлеба и продуктов питания для германской армии, вербовке для работы в Германии.

Ключевые слова: выселение, депортация, оккупанты, шпионаж, права, возвращение на Родину.

Eviction from Crimea on an ethnic basis

The article covers the tragic fate of the peoples of the Crimea – Armenians, Bulgarians and Greeks. The process of eviction of national minorities and obstacles in returning to the Motherland are investigated.

Describes the process of removing allegations from deported Greek families in co-operation with the German occupiers and the return of their families to former homes. It is noted that at the legislative level obstacles were raised in the issue of the return of the Greeks to the Crimea and the settlement of their property problems. Only from the end of the 80's and the subsequent disintegration of the USSR an opportunity was opened for the arrangement and solving of their national and cultural problems. The role of newly created NGOs in Crimea in providing legal rights of deportees is highlighted.

It is noted that mass deportations also touched the Crimean Armenians, who began to stray Crimea from the XI-XIII centuries. The arguments about the need for their deportation were the activities of the Armenian Committee organized by the Germans and the "Armenian Religious Community", which actively pursued a great deal of anti-Soviet, spy and subversive work.

Characterized by the process of the difficult way of returning Armenians to their native land. Illegally returning to Crimea, they immediately turned out to be in the sight of the intelligence services. Only the democratic foundations of the late 80's and early 90's brought the problem of deportees to the legal plane.

The process of allegations of aiding and abetting occupiers and the Bulgarian population suspected of harvesting bread and food for the German army, recruiting for work in Germany is being investigated.

Key words: *eviction, deportation, occupiers, espionage, rights, return to Motherland.*

Отримано: 12.07.2018

УДК 356.13(477)

М. І. Кабачинський

ПЕРШІ НАЧАЛЬНИКИ ВІЙСЬКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ М. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті досліджуються основні віхи біографії та службово-бойового шляху перших начальників військових навчальних закладів м. Хмельницького: генерал-майора танкових військ Раєвського Ф.Н. – Проскурівського (Хмельницького) танкового училища, генерал-лейтенанта Кульова В.Я. – Хмельницького вищого артилерійського командного училища імені маршала артилерії Яковлева М.Д., генерал-полковника Олексієнка Б.М. – Національної академії Прикордонних військ України імені Богдана Хмельницького.

Зокрема автору вдалось з'ясувати, що: Раєвський Ф.М. (6 лютого 1897 р. – 1977 р.) народився 6 лютого 1897 р. в селі Буданівка Слободінського району Курської області. У грудні 1915 р. пішов добровольцем в 469-й запасний батальйон м. Чернігова, з цього часу й розпочалась його військова біографія. Воював на фронтах I світової. З 1918 р. в лавах РСЧА брав участь у боях Громадянської війни, служив у военкоматі, з 1923 до 1931 р. – в 6-й Орловській стрілецькій дивізії.